H A N S D E G E E R

Rationalisering och samhällsförändring

Rationalisering

Ett nytt slagord? Ja, mycket sant. Emellertid, slagord äro nyttiga såsom väckande trumpetsignaler. Innehållet i ordet rationalisering är emellertid ingenting nytt, det omfattar alla strävanden till förbilligande och kvalitetsförhöjande av nyttigheter samt ökning av produktionen. Det nya ligger i en intensifiering och en större systematisk målmedvetenhet i utförandet...

Axel F Enström, verkställande direktör i Ingeniörsvetenskapsakademien, 1928

Debatten kring arbetslivets förändringar under 1970-talet har präglats av datoriseringens löften och problem. Under mellankrigstiden spelade rationaliseringen en liknande roll. Och precis som vi för att förstå datorsamhällets framväxt måste gripa tillbaka på de första efterkrigsårens förhållanden bör vi se även rationaliseringen i ett längre tidsperspektiv.

Industrialisering och utvandring

Vid mitten av 1800-talet hade Sverige tagit steget ut på världsmarknaden med jordbruksprodukter. Några decennier senare tornade svårigheterna upp sig på grund av fallande priser. Då var industrin i Sverige ännu liten och kunde inte suga upp den arbetskraft som friställdes i jordbruket. Det var en av orsakerna till den stora utvandringen till USA.

Likafullt började industrin att expandera under 1870-talet. Utländsk efterfrågan ledde till ett uppsving för sågverken samt inom järn- och stålindustrin. Ökande byggnation och anläggningsverksamhet (järnvägarna) skapade en inhemsk efterfrågan som bland annat kom textil- och livsmedelsindustrin till godo.

Mellan 1890 och 1914 tog Sverige definitivt steget från jordbruks- till industristat. Industrins andel av bruttonationalprodukten för-

dubblades och nådde 28 %, vilket överflyglade jordbrukets. (Om man ser till antalet verksamma personer skulle jordbruket dock dominera ända fram på 1930-talet.)

Nu var det inte längre sågverk och järnbruk som drev fram utvecklingen utan mer bearbetad produktion: pappersmassa, papper, verkstadsprodukter. Det var nu de s k "snilleindustrierna" grundades, t ex ASEA, L M Ericsson, SKF, AGA och Separator. Men även råvaruexporten hölls uppe bl a genom att de norrländska malmfälten blev ekonomiskt brytbara.

Ekonomiskt sett var Sverige en nation på väg upp, en nation som höll på att ta steget från relativ underutveckling till en plats i den moderna världen. Men svenskarna var en liten nation som befolkningsmässigt höll på att gå kräftgång. Många människor föredrog att söka sin lycka på andra sidan havet.

Under decennierna kring sekelskiftet kulminerade den svenska utvandringen till Amerika. Hundratusentals svenskar lämnade sin bygd och begav sig västerut. Tillsammantaget var det ungefär en miljon svenskar som utvandrade mellan 1860 och 1930. Sett i efterhandsperspektiv kan man kanske påstå att avtappningen på folk underlättade omställningen av näringslivet men för samtiden reste emigrationen också problem. Majoriteten av utvandrarna var unga människor i sin mest produktiva ålder. Flertalet var män. Innebar det inte en ödesdiger försvagning av den svenska nationen när en så stor del av dess ynglingar lämnade fosterlandet, frågade man sig.

Spörsmålet sattes på sin spets när den långdragna försvarsfrågan löstes genom att det gamla indelningsverket ersattes av den allmänna värnplikten 1901. Hur påverkades försvarsberedskapen av att antalet vapenföra så drastiskt sjönk?

Men det var inte bara försvarsvännerna som oroade sig. Även industrins företrädare var bekymrade över att duglig arbetskraft lämnade landet. De kunde ju inte förutse den fortsatta snabba överföringen av arbetare från jordbruket till industrin och menade att arbetskraftsbrist och alltför höga lönekostnader hotade i emigrationens spår.

Vad kunde man då göra åt saken? Regeringen tillsatte en emigrationsutredning, ett enmansverk som så småningom skulle få mastodontiska proportioner. Nationalföreningen mot emigration bildades.

För att komma tillrätta med emigrationen måste man fråga sig varför folk utvandrade. Ett helt komplex av faktorer visade sig samverka. Å ena sidan kunde det röra sig om en flykt från social misär och ekonomiska misslyckanden i Sverige, från den hotande värnplikten och från en framtid utan löften. Å andra sidan visade det sig att det inte var de allra sämst ställda som utvandrade – biljetten kostade pengar och beslutet fordrade initiativkraft – utan en mellangrupp som kanske mer lockades av den relativa förbättring som hägrade i det förlovade landet i väster.

Visserligen genomfördes en viss skärpning av lagen som hindrade värnpliktiga från att utvandra men kontrollen var bristfällig. Andra medel borde i stället prövas. Det sociala problemet – arbetarefrågan,

som det kallades – aktualiserades. En sociallagstiftning diskuterades som skulle kunna slå flera flugor i en smäll: både minska utvandringen och – i likhet med vad som skett i det wilhelminska Tyskland – försämra jordmånen för den framstormande socialdemokratins propaganda. Men före kriget gjordes inte så mycket i den vägen.

En annan väg var att undersöka vad det var i Amerika som var så lockande och försöka förändra förhållandena i Sverige i den riktningen. Att skapa ett Amerika i Sverige blev parollen.

Huvudsakligen var det två saker i USA som framstod särskilt frestande för de unga svenskar som umgicks med planer på att utvandra: tillgången till jord för dem som ville ägna sig åt jordbruk – och det var flertalet – samt de höga lönerna i den amerikanska industrin för dem som hellre såg denna som ett verksamhetsfält. Hur kunde denna utmaning mötas i Sverige?

Ja, även här fanns ju vidsträckta ödemarker som kunde läggas under plogen av den idoge. Låt vara att de värmländska och norrländska skogarna inte bjöd samma bördighet som mellanvästerns vidder. Det är i detta ljus egnahemsrörelsen skall ses, som ett försök att inom landet skapa praktiska och ekonomiska möjligheter för bonde- och torparsöner att bruka jorden när gamla hemman sedan generationer inte kunde klyvas mer.

Men industrin då? Hur kom det sig att den amerikanska industrin kunde ha ett löneläge som var så mycket högre än den svenska, trots ett överflöd av arbetskraft? Även här inverkade flera faktorer: en i vissa stycken modernare produktionsutrustning, en större inhemsk marknad, nu inom räckhåll genom kommunikationernas utbyggnad, skapade underlag för större företagsbildningar efter modernare snitt. Olikheterna i marknadsförutsättningar kunde man inte göra mycket åt, men där fanns också skillnader i arbetets organisation; idéer kring effektivitet som fick allt större inflytande i den amerikanska industrin: "scientific management."

Taylorismen

Scientific management – eller den vetenskapliga arbetsledningen som man sade i Sverige – var en samlingsbeteckning för en rad olika effektivitetsläror inom amerikansk industri. Den mest kända och omdebatterade hade som upphovsman Frederick W Taylor (1856–1915).

Taylorismen har fått stå som sinnebilden, ofta i negativ mening, för förändringarna i organisationen av industriarbetet. Den stora uppmärksamheten berodde främst på att Taylors program blev föremål för en uppmärksammad process inför den amerikanska högsta domstolen som slutade 1912 med att programmet förbjöds i de federala marinverkstäderna – ett förbud som i praktiken upphävdes några år senare då industrin ställdes på krigsfot.

Taylorismen, liksom flertalet effektivitetsprogram, innebar förhållandevis detaljerade föreskrifter för hur industriarbete skulle organiseras, övervakas och avlönas. Den förutsatte en långt gående arbets-

delning, en kraftig specialisering även bland arbetsbefälen (”functional foremanship”), tidsstudier, ackordssystem etc.

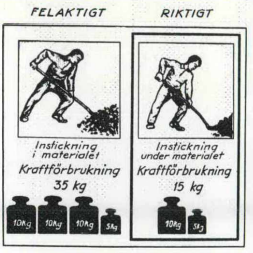
Taylor intresserade sig i sina skrifter huvudsakligen för grovarbetet inom industrin, dvs det som utfördes av vad som brukat kallas oskolade arbetare. Han avslöjar i det sammanhanget en syn på arbetarna som utmanade, retade och kränkte dem.

Taylor, som själv nästan personifierade den amerikanska drömmen om en personlig karriär från en start med två tomma händer, ansåg att en människa som tillbringade hela sitt liv som grovarbetare antingen måste vara dum eller lat. De dumma måste noggrant instrueras av arbetsledningen om det bästa sättet att utföra ett arbete. Och vad som var det bästa sättet avgjordes av verksledningen efter noggranna effektivitetsstudier. De lata i sin tur måste hållas efter med sorgfällig kontroll. Bägge grupperna kunde lockas med att goda förtjänster ställdes i utsikt under förutsättning av en effektiv arbetsinsats.

Betalningen skulle enligt Taylors sätt att se vara företagets enda åtagande gentemot arbetarna. Därmed avvisade han olika former av paternalistisk arbetsledning liksom förekomsten av välfärdsanordningar i företagets regi. Relationen mellan ledning och arbetare skulle vara renodlat ekonomisk.

För fackliga organisationer fanns inget rum i taylorsystemet. Tvärtom var de ett hinder och Taylor utvecklade med tiden en hätsk fackföreningsfientlighet. Gruppbildningar mellan arbetarna av vilket slag de vara månde ledde i Taylors ögon till sämre effektivitet eftersom grupper inte lika lätt kunde påverkas av arbetsledningens lockande med individuella förtjänstmöjligheter. I deras ställe satte fackföreningarna solidariteten och utnyttjade sin möjlighet att hålla igen på arbetet när betalningen var för låg. Detta kunde Taylor inte betrakta som ett legitimt vapen i kampen kring fördelningen av produktionens vinster. I stället betraktade han det med moraliskt ogillande: där fackföreningar hade inflytande maskade arbetarna.

Taylorismen var helt naturligt kontroversiell och genomfördes aldrig till punkt och pricka med framgång i någon fabrik. Fackföreningsfientligheten övergavs så småningom av den andra generationens taylorister även i Amerika och lärorna modifierades. Erfarenheterna visade å andra sidan, inte minst under kriget, att scientific management faktiskt medförde såväl högre produktivitet i tillverkningen som högre förtjänster för arbetarna.

”Ett Amerika i Sverige?”

Låt oss nu gå tillbaka några år i tiden och tillbaka till Sverige. Under decenniet närmast före första världskriget sipprade de amerikanska effektivitetsprofeternas idéer in i den svenska debatten, i en positiv eller negativ ton beroende på debattörens ideologiska hemvist. Men det var inte entydigt så att alla som hörde till borgerlighet eller företagsamhet propagerade för de nya idéerna och alla som stod arbetarrörelsen nära bekämpade dem. Till exempel fördes i tidskriften *Tiden* 1914 en debatt mellan tjugotalets stora ideologer inom social-

demokratin, Ernst Wigforss och Nils Karleby, där den förre tog avstånd från medan den senare visade större entusiasm för delar av det taylorska programmet. Patriarkaliskt inriktade företagsledare såg med stor skepsis på opersonligheten i de amerikanska systemen.

Före och under kriget spelade "scientific management" större roll i debatten än i verkligheten. Visserligen gjordes redan 1915 ett försök av Taylors främste svenske introduktör, överingenjören på Separator E A Forsberg, att införa den vetenskapliga arbetsledningens metoder i Separators dotterbolag i Olofström, men då det stötte på patrull inte bara från den lokala fackföreningen och Metallindustriarbetareförbundet utan också från Verkstadsföreningen blev det ett fiasko. Nya grepp måste sökas.

1920-talets omvandling

Det första världskriget blev en chock för Europa. Hur var det möjligt att en tid av framåtskridande och upplysning så i ett slag kunde fördunklas, att den mest högtstående civilisation, ja, den bästa av världar, så i ett slag kunde bryta samman i ett långdraget dånande kaos?

Men för delar av industrin innebar detta kaos förtjänstmöjligheter. Avskärmningen från konkurrens stimulerade produktionen men knappast nytänkandet. Strukturomvandlingen sköts på framtiden medan hjulen snurrade hektiskt.

Efter kriget var inte mycket sig likt. Gamla hegemonier hade brutits och krossats, monarkier vräkts över ända och i deras ställe drevs storskaliga sociala experiment: demokrati, socialism... En rad nya stater hade funnit plats på Europas karta, nödtorftigt anpassade till etniska skiljelinjer.

Nya villkor gällde för näringslivet i den industrialiserade delen av världen. Produktionsapparater som hade byggts upp för krigets behov skulle ställas om till civil produktion för marknader som såg annorlunda ut än tidigare. Valutakriser ökade osäkerheten i den internationella handeln och på många håll restes kravet "back to normalcy" – där normalcy stod för förkrigstidens stabilitet, trygghet och framtidsoptimism, garanterad av bankerna i London City.

Men verkligheten var hårdare än önskedrömmen. På många håll och däribland i Sverige forcerade de nya förhållandena genom ekonomisk och social kris fram en strukturomvandling i näringslivet. När man nu började tala om rationalisering i den svenska debatten var det efter tyskt mönster makronivån – det vi idag kallar strukturrationalisering – som man avsåg.

Inom de gamla industrierna – järn- och skogsindustrin – gick många av de gamla och små bruken under och mot slutet av 1920-talet hade nya och större företagsbildningar framträtt, t ex Fagerstakoncernen och SCA. Starkast genom kriserna gick företag som representerade framtidens branscher: kommunikation, elektricitet, maskinteknik eller kemi.

Men även på mikronivån – på verkstadsgolven – började föränd-

ringens vindar att blåsa allt kraftigare. Den viktigaste formen för omdaning var alltjämt mekanisering. Alltmer arbete som tidigare utförts med handverktyg kunde nu utföras med hjälp av maskiner och det blev allt vanligare att maskinerna drevs med elektricitet. Elektrifieringen skapade möjligheter till mycket större flexibilitet i arbetsmiljö och organisation. De gamla verkstadshallarna som genomkorsades av drivaxlar och transmissionsremmar ersattes av luftigare lokaler där varje maskin var utrustad med sin elektriska motor. Maskinerna kunde placeras så att de passade materialflödet i stället för att grupperas efter bearbetningsform.

Det var inte bara materialbearbetning som övertogs av maskinella hjälpmedel. Även transporterna såväl inom fabrikerna som i samhället omkring blev alltmer mekaniserade. Transportörer och lyftanordningar underlättade arbetet i fabriker och verkstäder. Lastbilarna började dominera de yttre transporterna.

En av förutsättningarna för elektrifiering, maskinisering och löpande band – eller flytande produktion som tidens term löd – var att produkterna som tillverkades blev alltmer standardiserade. En rad samarbetsorgan på branschnivå tillkom, samordnade av Sveriges standardiseringskommission. Det var också nödvändigt att knyta an till det standardiseringsarbete som ägde rum på det internationella planet; Sveriges näringsliv var ju integrerat i en global ekonomi.

"Scientific management" i Sverige

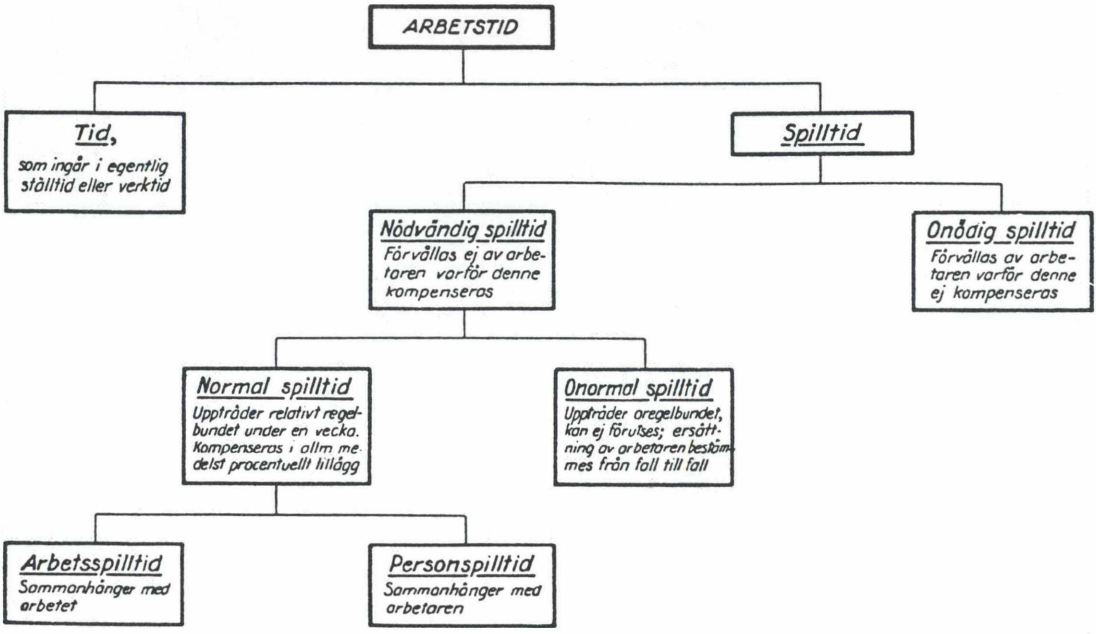
Vid sidan av maskiniseringen började idéerna kring ny arbetsorganisation att spela en tilltagande roll ju längre det led under 1920-talet. Inspirationskällorna låg i Tyskland och USA. Från Tyskland hämtades idéer om psykologins roll i arbetslivet, om "rätt man på rätt plats" genom anlagstest och analys av olika arbetens specifika krav (i synnerhet på kommunikationsområdet). Det kallades psykoteknik och innefattade också studier av effektivitet och trötthet, rytmen mellan arbetspass och raster.

Starkare ändå var inflytelserna från USA, burna hit av tekniker, ingenjörer och ekonomer efter alltmer flitigt återkommande studiebesök i den moderna industrins förlovade land. I Sverige var det främst Svenska Kullagerfabriken (SKF) i Göteborg och andra stora företag i verkstadsbranschen som kom att fungera som plantskolor för rationaliseringsingenjörer och arbetsstudiemän i hela den svenska industrin. Nu började "scientific management" att få praktisk betydelse i svenskt näringsliv.

Att direkt föra över den amerikanska erfarenheten till svensk botten lät sig emellertid inte göra. I Sverige fanns en etablerad tradition av yrkeskunnande, av arbetsledning och av relationer mellan parter på arbetsmarknaden som gav andra förutsättningar för rationaliseringsarbetet än i USA.

Scientific management i den taylorska tappningen hade tillkommit utifrån förhållandena i industrin på den amerikanska ostkusten under 1890-talet. Våg efter våg av invandrare anlände från Europa. Det var

SCHEMA ÖVER OLIKA HUVUDSLAG AV SPILLTID

mestadels människor med agrar bakgrund, utan egentligt yrkeskunnande inom industrin och utan pengar, som så snabbt som möjligt ville tjäna så mycket som möjligt för att komma vidare västerut och muta in land för att fortsätta som jordbrukare. De identifierade sig inte med industriarbetare utan med jordbrukare, vilket är en orsak bland andra till svårigheterna att rekrytera och mobilisera de amerikanska industriarbetarna i fackliga organisationer.

I Sverige – och i flera andra europeiska länder – var läget annorlunda, i synnerhet under mellankrigstiden. En medveten industriarbetarklass existerade, organiserad i fackliga organisationer, som i Sverige dessutom hade etablerade relationer till motparter på arbetsgivarsidan. En taylorism som inte erkände fackföreningarna kunde inte tänkas. En taylorism som bland annat i föreställningen om "functional foremanship" förutsatte stora produktionsenheter var inte tänkbar i en mer småskalig svensk miljö. En taylorism som uteslutande erkände en ekonomisk relation mellan företag och anställd låg alltför

fjärran från en svensk erfarenhet där brukstradition och patriarkalisk företagsledning satt sin prägel även på storstädernas modernare industri.

Men vissa delar av det tayloristiska idébygget – och delar som kan betraktas som gemensamt standardgods hos flertalet effektivitetsprofeter från tiden – togs upp och vann burskap. Visst skildes planeringen från utförandet av arbetet: planeringskontor, ritkontor, personalkontor och lönekontor inrättades. Visst ökade kontrollen: delvis automatiskt genom maskinerna som alltmer kom att styra inte bara hur arbetet skulle utföras utan också i vilken takt det skulle ske och när på dygnet; skiftarbetet ökade. Men också mer handfasta kontrollinstrument infördes i allt större utsträckning: stämpelklockor och framför allt en striktare ackordssättning.

Ackorden hade i och för sig funnits i några decennier inom industrin, men mestadels i form av s k verkmästareackord, satta på en höft på erfarenhetens grund. Nu började arbetsstudier spridas med verkstadsindustrin som motor i utvecklingen. År 1920 utnyttjade ett tiotal företag i verkstadsbranschen arbetsstudier i sin ackordssättning eller sin metodutveckling, mot slutet av mellankrigstiden var arbetsstudierna regel: 90 % av alla ackord i verkstadsindustrin – och det rörde sig om bortemot 3 miljoner årligen – sattes med hjälp av arbetsstudier. Även inom andra grenar av industrin tillämpades arbetsstudierna vidsträckt om än inte lika intensivt som i verkstäderna.

Fackföreningsrörelsens inställning

Debatten kring rationaliseringen har på senare tid i mycket rört sig kring frågan om arbetets deklassering som en följd av arbetsdelning, maskinisering och planering från högre nivåer i företagshierarkin. Vilken inställning hade då fackföreningsrörelsen under mellankrigstiden?

Sett i ett internationellt perspektiv står det alldeles klart att svensk fackföreningsrörelse intog en markerat positiv hållning till rationaliseringen. Man krävde sin andel av rationaliseringens vinster, men fackföreningarna bekämpade definitivt inte rationaliseringen i de former den tog sig i Sverige. Tvärtom kom Landsorganisationen under loppet av mellankrigstiden fram till ett ställningstagande – i kontrast till den kommunistiska oppositionen inom organisationen – som innebar en betoning av det ansvar för produktionsutveckling och allmän effektivitet som man delade med arbetsgivarsidan.

Vad betydde rationaliseringen?

Rationaliseringen hade många former och alla kan inte belysas här. Det rörde sig om ett samspel mellan teknologisk utveckling, förändrad arbetsorganisation och förbättrade möjligheter till ekonomisk analys av företagens agerande.

Rationalisering kunde vara allt från stora investeringsbeslut till enkla vardagliga förändringar av rena detaljer. Men det sammanhål-

Arbetsoperation .....

Arbetsstycke .....

Typ .....
Ritning nr: ..... Del ....
Material .....

Tillverkningsorder nr: .....
Ackordssedel nr: .....
Beställd kvantitet .....

ARBETSSTUDIEPROTOKOLL

Nr: .....

Observatör .....
Utfört den .....
i avdelning .....
Förman .....
Början ..... Slut .....

Maskin .....

Inv.-nr: ..... Grupp .....

Arbetare .....
Tariffklass ..... Kontr. nr: .....
Effektivitet ..... %
Sysselsatt ..... år med liknande arbete
Samtidigt betjänade maskiner .....

Skisser och anmärkningar

Ställtid

Början
Slut

Nr	Tempon	L*)	T*)
	Summan av tempotider		

Uträkning av arbetsstudiet

efter ..... -metoden

	Uttagen tid i min.	Utjämnings-tillägg	Uträknad tid i min.
Egentlig ställtid	.....	..... %	.....
% Spilltidstillägg			..... min.
Ställtid			..... min.

	Uttagen tid i min.	Utjämnings-tillägg	Uträknad tid i min.
Huvudtid			
Maskintid	.....	..... %	.....
Handtid	.....	..... %	.....
Bitid			
Handtid	.....	..... %	.....

Verktid ..... min.

..... % **Spilltid** ..... min.

Stycktid ..... min.

Ackordstid för ..... styck ..... min.

	Dag	Namn

*) L = Löpande tid; T = Tempotid

lande var en strävan efter "vetenskaplighet", att i analysen av företagande och arbete utnyttja naturvetenskapens och den ekonomiska vetenskapens synsätt och metodarsenal för att finna de "objektivt" optimala och därmed effektivaste formerna: "the one best way."

Rationaliseringens sammansatta natur gör det också vanskligt att säga vad den betydde i ekonomiska termer. Produktiviteten i svensk industri steg med i genomsnitt 4 % årligen under mellankrigstiden. Beräkningar visar att den s k teknikfaktorn – som visat sig vara just denna blandning av tekniska och organisatoriska förändringar – svarade för ca 40 % av produktionsökningen under perioden mellan 1920 och 1939.

Rationaliseringssträvandena hade sålunda stora ekonomiska effekter men det är svårt att säga mer exakt hur stora de var och av vilken karaktär. På ett liknande sätt förhåller det sig med de sociala effekterna. Här skall jag nöja mig med att peka på två tänkbara: inverkan på arbetslösheten och tillkomsten av en ny medelklass.

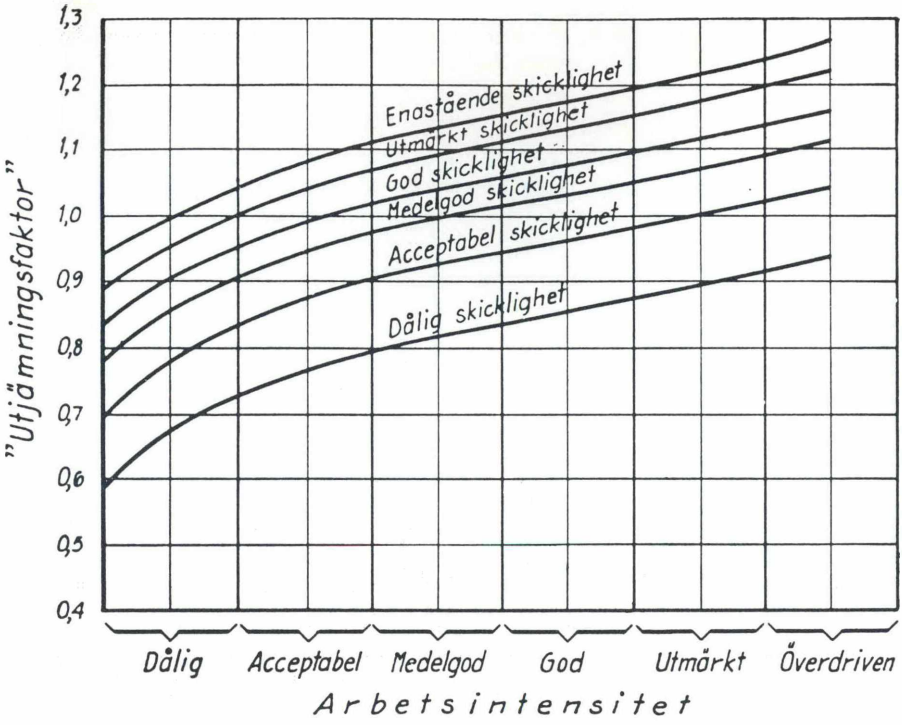
Rationalisering och arbetslöshet

Under mellankrigstiden upplevde den svenska befolkningen två perioder av mycket stor arbetslöshet: i början av 1920-talet och i början av 1930-talet. Den förra krisen var djup och seg och hängde ihop med de strukturella svårigheter för näringslivet som berörts tidigare. Några egentliga nya politiska grepp för att rå på arbetslösheten togs inte heller. Den snart beryktade arbetslöshetskommissionen och den kommunala fattigvården kunde skänka en viss lindring i nöden men inte någon bot.

Arbetslösheten var ett stort politiskt problem under större delen av 1920-talet även om antalet arbetslösa minskade. Det var inte förrän den internationella högkonjunkturen kom i slutet av årtiondet som problemet såg ut att få en lösning.

Men inom några få år skulle nästa internationella ekonomiska kris på nytt demonstrera den svenska ekonomins beroende. Vad som började med överinvestering, spekulation och börskrasch i USA och spred sig som en bankkris till Europa utvecklade sig snart till ett sammanbrott för den internationella handeln under åren närmast efter 1930. Det drog de nationella ekonomierna med sig i en virvel av ekonomiska fallissemang. För Sveriges del bidrog Kreugerimperiets sammanbrott till turbulensen. Arbetslösheten steg på nytt och nådde ett dystert rekord på senvintern 1932: nästan en fjärdedel av den svenska arbetskraften stod utan jobb.

Men ekonomiskt sett stod Sverige starkare denna gång än i början av 1920-talet, även om det också denna gång skulle dröja till slutet av decenniet innan arbetslösheten kommit ned på en för tiden acceptabel nivå. Strukturomvandlingen var till stora delar genomförd och block av industrier stod redo att utveckla sin potential så snart de internationella konjunkturerna tillät. Den faktiska nedskrivningen av den svenska valutan efter det att landet lämnat guldmyntfoten på hösten 1931 var en annan gynnsam förutsättning. Däremot har betydelsen av den

nya arbetslöshetspolitik, som den just tillträdda socialdemokratiska regeringen företrädde, överdrivits för att förklara uppsvinget. Men på det psykologiska planet betydde det säkert mycket att "kohandeln" 1933 mellan socialdemokraterna, huvuddelen av bondeförbundet och några liberaler i riksdagen demonstrerade en politisk samling mot mitten i Sverige under krisåren. På andra håll medförde krisen en politisk polarisering med, som i Tyskland, ödesdigra följder.

Men tillbaka till rationalisering och arbetslöshet. För 1920-talets socialdemokratiska debattörer låg det nära till hands att se den pågående rationaliseringen som den väsentligaste källan till arbetslöshet och av dem som ideologiskt stod ännu längre till vänster drevs argumentet än hårdare.

Ett flertal statliga utredningar tillsattes för att analysera arbetslöshetens orsaker och det var naturligt att uttryckligen ställa frågan om rationaliseringens roll. Denna koppling hade även aktualiserats på den internationella nivån. Resultatet blev emellertid inte någon bekräftelse

på de argument rationaliseringens kritiker drev. Arbetslöshetens orsaker låg inte i rationaliseringen – om man bortsåg från mer kortsiktig omsättningsarbetslöshet – utan dels i konjunktursvängningarna, dels i den bristande överensstämmelsen mellan föråldrad industristruktur och förändrade marknadsförutsättningar. Rationaliseringen var närmast ett sätt att skapa förutsättningar för lägre arbetslöshet, ansåg den särskilt sakkunnige, som tillsatts för att utreda rationaliseringens roll.

Resonemanget övertygade inte arbetarrörelsens debattörer. En ny inriktning fick diskussionen i början av 1930-talet då man klarare började skilja på de företagsekonomiska och de samhällsekonomiska konsekvenserna av rationaliseringsåtgärder. Vad som företagsekonomiskt kunde vara riktigt, t ex en nedläggning, kunde ur samhällets eller den aktuella bygdens synvinkel vara förödande.

Den statliga rationaliseringsutredningen som arbetade under åren 1936 till 1939 kom på den grundvalen fram till ett synsätt som förebådade senare decenniers sätt att resonera. Rationaliseringen skulle fortsätta att vara företagens angelägenhet, menade man, och bedömas företagsekonomiskt. I gengäld skulle samhället ta ett större ansvar för de negativa sociala konsekvenserna i form av t ex arbetslöshet. Detta förutsatte en ökande offentlig sektor som skulle få allt större arbetsuppgifter ju fortare strukturomvandlingen av näringslivet gick. Den politiska styrningen av omvandlingen skulle i själva verket inskränkas till att anpassa hastigheten i omvandlingen till samhällets möjligheter att ta hand om, flytta på eller omskola arbetskraften.

Den nya klassen

Den stora sociala konsekvensen av rationaliseringen var tillväxten av industrins mellangrupper, som bidrog till uppkomsten av en betydande tjänstemannaklass. I den vetenskapliga arbetsledningens intentioner låg ju att skilja planeringen av arbete från dess utförande, liksom att skärpa uppföljning och kontroll. De tidigare små staberna av tjänstemän – eller anställda, som det kallades på den tiden – förslog inte längre. Arbetet på kontoren specialiserades och professionaliserades. På allt fler områden krävdes den skolade expertisens insatser. Det innebar att ritkontor, planeringskontor och personalavdelningar svällde, befolkade av ritare, ingenjörer och administratörer. Marknadsföringen och försäljningen blev allt viktigare och avskildes från produktionsavdelningarna. Särskilda försäljare, reklammän och bokföringsexperter anställdes. I början av första världskriget gick det i svensk industri 12 arbetare på varje tjänsteman, vid slutet av det andra var antalet nere i 5. Antalet arbetare hade under den perioden vuxit med ca 75 % men antalet tjänstemän hade ökat med inte mindre än drygt 350 %. Förmodligen kan detta ses som rationaliseringens mest genomgripande och långtgående konsekvens i det socialhistoriska perspektivet.

Och tjänstemännen själva var förvisso inte omedvetna om den roll de spelade och skulle komma att spela. Inte minst rationaliseringsrörelsens förespråkare, såväl en Taylor som hans svenska efterföljare,

utvecklade sin självsyn i ideologiska termer. Det var ingenjören, experten, som bar framtidens nyckel vid sitt bälte, som skulle leda samhället in i moderniseringen. Som företrädare för vetenskaplighet, objektivitet och saklighet kunde de finna den tredje ståndpunkten i konflikterna mellan arbetsgivare och arbetstagare, mellan arbetare och kapitalist. Detta var den teknokratiska versionen av visionen om det klasslösa och konfliktfria samhället, en ny form av utvecklingsoptimism som bejakade vetenskapens erövring av naturen och av människornas sociala och emotionella liv. Och drömmen skulle komma nära sin uppfyllelse. Rationaliseringsrörelsen fick också sina ideologiska effekter.

Rationalisering och samhällssyn

Vid slutet av mellankrigstiden var det på sätt och vis ganska idylliskt i Sverige allt medan det mörknade i Europa. Rationaliseringen och den allt snabbare omvandlingen av näringslivet hade accepterats av arbetarrörelsens politiker och fackföreningsledare och borgerligheten hade accepterat vidgningen av socialstatens räckvidd. De stora organisationerna på arbetsmarknaden hade tecknat fredsavtal som skulle göra slut på de många och besvärliga konflikterna. Näringsliv och regering kunde samlas till överläggningar i god anda om hur samarbetet fortsättningsvis skulle utvecklas på sommaren 1939. Kriget och den första efterkrigstidens påfrestningar skulle skapa andra förutsättningar och samförståndsandan fick inte samma spelrum igen förrän på 1950-talet. Men då skulle den komma tillbaka med besked, nu parad med en annan föreställning av ideologisk karaktär. Jag tänker på idén om den sociala ingenjörskonsten, som kan betraktas som ett vidgat utflöde av rationaliseringsrörelsens och funktionalismens grundföreställningar.

Social ingenjörskonst – uttrycket är veterligen myntat av filosofen Karl Popper – är en mycket rationalistisk uppfattning om hur samhälle och politik bör fungera. På samma sätt som de industriella effektivitetslärorna skilde mellan planering, beslut och utförande i fabriksorganisationen skiljer den sociala ingenjörskonsten mellan en faktasamlande och utredande funktion (som experterna, de "sociala ingenjörerna" skulle fylla), en beslutande funktion (politikerna) och en verkställande funktion (de administrativa tjänstemännen i myndigheter och verk). Nyckelrollen ligger hos experterna, som med den etablerade vetenskapens metodik, genom mål–medelanalys formulerar handlingsalternativen. Experten blir suverän, hans resultat kan inte ifrågasättas av lekmännen i politikernas led, än mindre av vanligt folk; han står för sanning och objektivitet.

Tanken innehåller förvisso motsättningar och svagheter och kan inte som program renodlas i praktiken, lika lite som fallet var med "scientific management". Men i Sverige efter det andra världskriget och i synnerhet under 1950- och 1960-talen kom man ganska nära. I tron på samhällets styrbarhet, på "de stora programmen", på experternas ord, på möjligheten att hålla isär verklighet och värdering, på

människornas fundamentala rationalitet – däri ligger rationaliseringsrörelsens stora ideologiska genomslag. Det var den triumf ingenjörerna drömt om.

Därmed var också en cirkel sluten. Effektivitetsidéerna, som börjat att diskuteras och tillämpas inom industrin som svar på ett samhälleligt problem, hade nu återförts till den samhälleliga nivån. Företagsamhet och samhälle utvecklas i växelverkan.

Litteratur och källor

Ovanstående artikel bygger till stor del på mina två böcker *Rationaliseringsrörelsen i Sverige*, Uddevalla 1978 och *Job studies and Industrial Relations*, Uppsala 1982. Ytterligare litteratur med delvis annorlunda syn presenteras av Klas Åmark i en artikel, *Från kaos till ordning. Forskning på 80-talet* i Meddelanden från arbetarrörelsens arkiv nr 31–32, 1984

Om utvandringen till Amerika kan man läsa i en rad avhandlingar från Historiska institutionen vid Uppsala universitet. En presentation för en bredare publik gjordes i volymen *Utvandring*, Malmö 1973, redigerad av AnnSofie Kälvemark.

Enmansutredare i Emigrationsutredningen, som tillsattes 1907, var Gustaf Sundbärg och utredningen publicerades i en mångfald band under de följande årtiondena.

De första decenniernas industrialisering i Sverige analyseras av Lennart Jörberg i *Growth and fluctuations of Swedish Industry 1869–1912*, Lund 1961, medan standardverket om mellankrigstidens ekonomiska omvandling är Erik Dahméns, *Svensk industriell företagsamhet I–II*, Stockholm 1950. Senare övergripande framställningar finns exempelvis i *Industriell utveckling i Sverige*, Stockholm 1980, en antologi utgiven av Industriens Utredningsinstitut i anledning av Marcus Wallenbergs 80-årsdag.

1927 års arbetslöshetsutredning publicerade sitt första betänkande, *Arbetslöshetens omfattning, karaktär och orsaker* i SOU 1931:20. Bilagan om den industriella rationaliseringens verkningar författades av professor Gustaf Åkerman och betecknades SOU 1931:42. Fyra år senare publicerade utredningen sitt slutbetänkande, SOU 1935:6, *Åtgärder mot arbetslöshet.*

Rationaliseringsutredningen tillsattes 1936 och avslutades med betänkande i två delar tre år senare, SOU 1939:13 respektive 14.

Om tjänstemän och tjänstemannaklass är standardverket fortfarande Fritz Croners *Tjänstemannakåren i det moderna samhället*, Uppsala 1951. Nämnas bör också Boel Berners *Teknikens värld – teknisk förändring och ingenjörsarbete i Svensk industri*, Kristianstad 1981 samt den relativt nyligen utkomna antologin *Modärna tider*, Lund 1985 av Jonas Frykman m fl.

Samtliga illustrationer ur
Tarras Sällfors: *Arbetsstudier inom industrin*,
3:e uppl, Stockholm 1943

SCHEMA ÖVER TILLVERKNING AV EN KAFFEKANNA AV PLÅT VILKEN SENARE SKALL EMALJERAS

